

ЕПІДИГМАЛЬНІ ВЛАСТИВОСТІ КОНЦЕПТУ СМЕРТЬ: РЕСПОНДЕНТНА ОЦІНКА

Федорюк Л. В.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

У статті розглянуто методи вільного й спрямованого асоціативного експерименту на прикладі концепту СМЕРТЬ. Подано особливості епідигмальних ознак його номінантів. Виявлено найбільш стійкі й частотні асоціації, пов'язані з концептом СМЕРТЬ.

Ключові слова: асоціація, асоціативне поле, вільний асоціативний експеримент, спрямований асоціативний експеримент, мовна картина світу.

Федорюк Л. В. Эпидигматические признаки концепта СМЕРТЬ: респондентная оценка. В статье рассмотрены методы свободного и направленного ассоциативного эксперимента на примере концепта СМЕРТЬ. Представлены особенности эпидигматических признаков его номинантов. Выявлены наиболее устойчивые и частотные ассоциации, связанные с концептом СМЕРТЬ.

Ключевые слова: ассоциация, ассоциативное поле, свободный ассоциативный эксперимент, направленный ассоциативный эксперимент, языковая картина мира.

Fedoriuk L. V. Epidigmatic features of the concept DEATH: respondent assessment. The article is focused on the methods of free and directed associative experiment based on the concept DEATH. The features of epidigmatic features of its nominees has been presented. The most stable and frequency associations which are associated with the concept DEATH have been identified.

Key words: association, associative field, free, directed associative experiment, language picture of the world.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Асоціативність – одна із суттєвих ознак концепту як когнітивної одиниці. Концепт – це ментальне утворення, що поєднує пов'язані з певним явищем поняття, уявлення, знання, асоціації, переживання, частина яких утворює інваріантне колективно вироблене й поняттєво структуроване оформлене ядро, а інші – індивідуальну змінну периферію. Т. В. Попова слушно зазначає: «Концепт як одиниця структурованого знання має визначену, але не жорстку організацію: він складається з компонентів (концептуальних ознак), які утворюють різноманітні концептуальні шари» [7, 62].

Ці шари перебувають у відношеннях похідності, зростання абстрактності кожного наступного рівня, отже, концепт може отримувати польовий опис – у термінах ядра та периферії. Периферію утворюють слабо структуровані предикації, які відображають інтерпретацію концептуальних ознак і їх сполучень у вигляді тверджень, установ свідомості, зумовлених менталітетом носіїв мови.

Епідигмальні відношення, без урахування яких неможливо ґрунтовно й вичерпно охарактеризувати семантику слова, – асоціативно-дериваційні зв'язки між словами за формою і змістом [3, 276]. О. О. Потєбня говорить про асоціативність як важливий чинник формування лексико-семантичних зв'язків: «Асоціативність полягає в тому, що різноманітні сприйняття не знищують взаємно свою самостійність, а, залишаючись самі собою, зливаються в одне ціле» [8, 136].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методом асоціативного експерименту послугову-

ються вітчизняні (О. І. Горошко, Т. Ю. Ковалевська, Д. І. Терехова, Т. Є. Недашківська, С. В. Мартінек та ін.) й зарубіжні (О. О. Залевська, Ю. М. Караулов, І. І. Овчиннікова, Є. В. Тарасов, Н. В. Уфімцева та ін.) вчені. Твердження про важливість методу асоціативного експерименту в дослідженні мовної картини світу знаходимо в студіях В. А. Маслової: «Асоціативний експеримент правомірно вважається методикою, пристосованою до великої кількості різноманітних досліджень, адже асоціативні реакції – це осередок сутностей, за допомогою яких респонденти показують розуміння слова» [6, 152]. Актуалізуючись в експерименті, слово-стимул реалізує, окрім своїх прямих і переносних значень, потенційну інформацію про можливості його сполучуваності. Респондентові пропонується низка слів-стимулів, які обираються залежно від кола досліджуваної проблеми. Асоціація на стимул є першою реакцією у вигляді слова, словосполучення, речення, невербальних позначок тощо. Н. В. Уфімцева вважає: «Яким великим не був би список використаних в експерименті слів-стимулів, він усе одно призводить до одного трибу мовної свідомості для певної культури – ключових для цього світогляду концептів у їх співвідношенні один із одним» [10, 154].

Мета статті – окреслити особливості епідигмальних ознак концепту СМЕРТЬ, спираючись на результати вільного й спрямованого асоціативного експерименту.

Завдання статті – експлікувати особливості епідигмальних ознак номінантів концепту СМЕРТЬ, проаналізувавши та узагальнивши результати вільного і спрямованого асоціативного експерименту; статистично подати найбільш частотні реакції, з огляду на польову організацію концепту СМЕРТЬ.

Теоретичне значення роботи полягає в уточненні ролі когнітивних факторів асоціативного експерименту у формуванні, структуруванні та функціонуванні української когнітивно-мовної картини світу (на прикладі концепту СМЕРТЬ), установленні ступеня універсальності й специфічності різних видів асоціативного експерименту.

Новизна студії мотивована тим, що вперше здійснено моделювання асоціативного поля концепту СМЕРТЬ на основі даних вільного й спрямованого асоціативного експерименту та його лінгвістичний опис.

Виклад основного матеріалу дослідження. Асоціативний експеримент справедливо вважається методом когнітивного та лінгвокультурологічного дослідження, оскільки асоціативні реакції вказують на розуміння лексеми носієм певної мовної культури. Особливістю такого експерименту є те, що він дає вагомі результати для характеристики асоціативних смислових зв'язків і можливість детально дослідити семантичне поле слова-стимулу (для нашої роботи – імені концепту СМЕРТЬ). Результати асоціативних експериментів допомагають досліднику з'ясувати, як саме та які мовні форми лінгвокультура накладає на сприйняття навколишньої дійсності.

Відомі два види найбільш використовуваних асоціативних експериментів – вільний і спрямований. Спрямований асоціативний експеримент полягає в обмеженні експериментатором можливих відповідей респондентів, наприклад, вибір певної частини мови, синтаксичної одиниці тощо. Під час проведення вільного асоціативного експерименту респондентові пропонується низка стимулів, кожному з яких має відповідати реакція, не зумовлена ані формою, ані змістом, ані способом вираження.

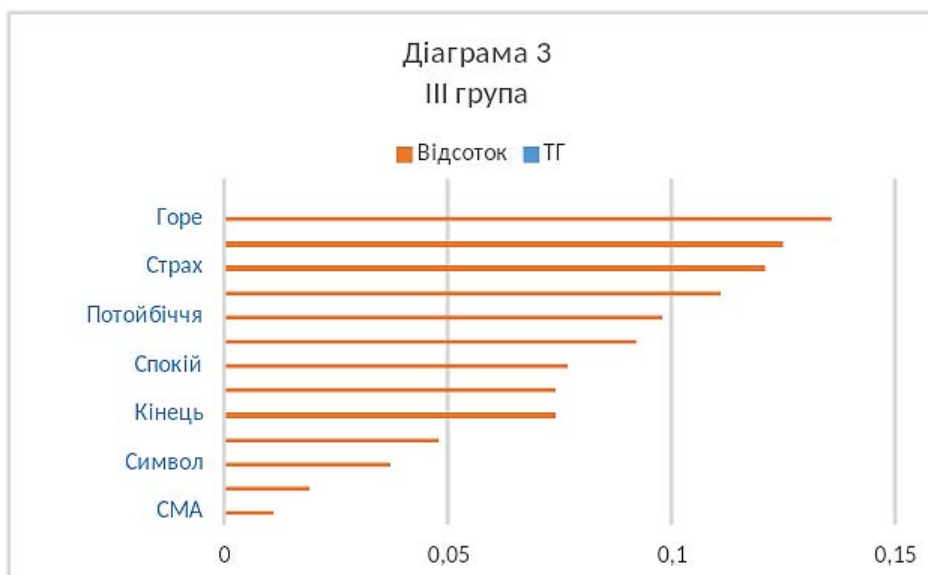
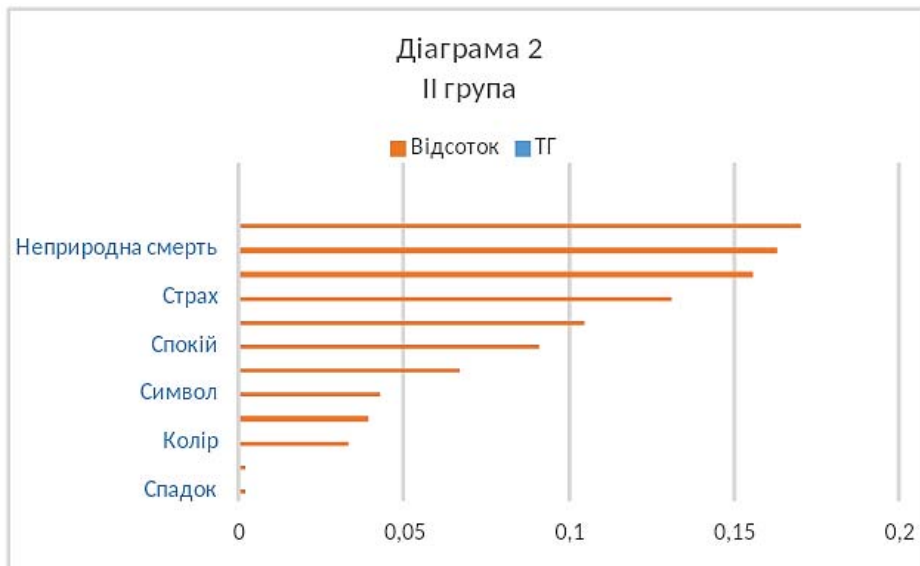
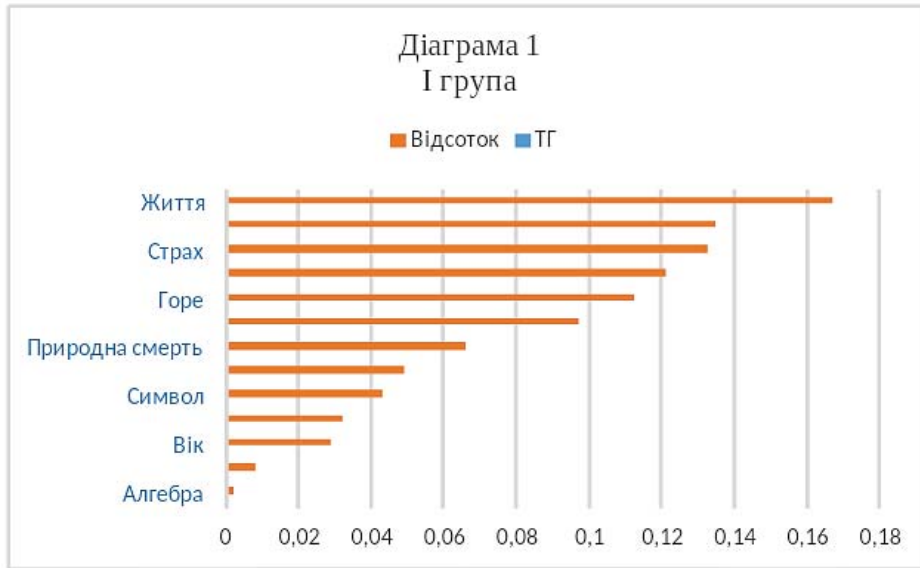
За умовами вільного асоціативного експерименту, респондентам запропоновано записати реакції на подані слова-стимули, серед яких було слово *смерть* (усього пропонувалося 30 слів різної семантики). Спрямований асоціативний експеримент обмежував відповіді частиною мови – прикметником. Для встановлення вікового статусу концепту СМЕРТЬ ми поділили опитуваних на три групи: 1) **11–17 років** (учні 8–11 класів ЗОШ № 2, ЗОШ № 9, ЗОШ № 14 м. Донецьк, ЗОШ № 1, ЗОШ № 3, ЗОШ № 11 м. Костянтинівка Донецької області, ЗОШ № 112, ЗОШ № 127 м. Київ, ЗОШ № 5 м. Тернопіль. Кількість опитаних – 467 осіб, тобто 37%); 2) **18–25 років** (студенти I–V курсів Донецького національного університету ім. В. Стуса, Донецького училища олімпійського резерву ім. С. Бубки, Костянтинівського індустріального технікуму, Донбаської державної машинобудівельної академії, Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Кількість опитаних – 550 осіб, тобто 43%); 3) **26–65 років** (учителі, викладачі загальноосвітніх шкіл Донецької, Київської, Львівської областей, письменники, користувачі мережі "Facebook". Кількість опитаних – 272 особи, тобто 20%). Загальна кількість інформантів – 1 309 осіб. Період проведення експериментів – 2010–2017 рр.

1. Вільний асоціативний експеримент.

На підставі семантичної спільності асоціати респондентів першої вікової групи (11–17 років) поділені на дванадцять тематичних груп (далі – ТГ),

сформованих на основі семної спорідненості компонентів (перший показник – кількість реакцій, другий показник – відсоток відповідей групи. Погіршеність розрахунків – 7,54%): 1) СТРАХ (13,24%): страх (37 – 7,9%), страшно (11 – 2,4%), найстрашніше (9 – 1,9%), жах (2 – 0,4%), жаклива (3 – 0,64%); 2) НЕПРИРОДНА СМЕРТЬ (13,48%): убивати (20 – 4,28%), убивство (4 – 0,86%), небезпека (9 – 1,9%), самогубство (6 – 1,3%), накласти руки (2 – 0,4%), війна (10 – 2%), хижак (1 – 0,2%), кров (3 – 0,64%), утопитися (1 – 0,2%), зброя (7 – 1,5%), куля (1 – 0,2%); 3) ЖИТТЯ (16,7%): життя (13 – 2,8%), народження (5 – 1%), перехід в інший світ (7 – 1,5%), інше життя (28 – 6%), не життя (2 – 0,4%), кінець життя (14 – 3%), вічність (10 – 2%); 4) СУБКУЛЬТУРИ (0,8%): емо (2 – 0,4%), готи (1 – 0,2%), скінхеди (1 – 0,2%); 5) ВІК (2,9%): бабуся (2 – 0,4%), дід (2 – 0,4%), вік (1 – 0,2%), старість (9 – 1,9%); 6) КОЛІР (3,24%): чорний колір (3 – 0,64%), червоний (1 – 0,2%), блідість (11 – 2,4%); 7) СПОКІЙ (12,14%): спокій (23 – 4,9%), сон (21 – 4,5%), тиша (8 – 1,7%), покійник (3 – 0,64%), полегшення (1 – 0,2%), небуття (1 – 0,2%); 8) ПРИРОДНА СМЕРТЬ (6,6%): людина помирає (1 – 0,2%), смертельна хвороба (7 – 1,5%), кінець (22 – 4,7%), зима (1 – 0,2%); 9) ГОРЕ (11,26%): горе (26 – 5,6%), траур (4 – 0,86%), плакати (10 – 2%), сльози (11 – 2,4%), розлука (2 – 0,4%); 10) ПОТОЙБІЧЧЯ (9,7%): холод (9 – 1,9%), янгол (8 – 1,7%), Рай (6 – 1,3%), Пекло (4 – 0,86%), невідомість (3 – 0,64%), темрява (6 – 1,3%), душа (10 – 2%); 11) РИТУАЛ (4,9%): могила (14 – 3%), квіти (7 – 1,5%), священник (2 – 0,4%); 12) СИМВОЛ (4,5%): коса (6 – 1,3%), кістлява (13 – 2,8%), череп (1 – 0,2%). Поза тематичними групами зафіксовано одну відповідь – алгебра (1 – 0,2%) (див. діаграму 1).

Поділ реакцій респондентів другої вікової групи (18–25 років) на слово-стимул *смерть* вербалізований такими угрупованнями асоціатів: 1) СТРАХ (13,1%): страх (34 – 6,2%), найстрашніше (12 – 2,2%), жах (21 – 3,2%), відчай (6 – 1%), лякатися (3 – 0,5%); 2) НЕПРИРОДНА СМЕРТЬ (16,3%): загибель (21 – 3,8%), убивати (11 – 2%), убивство (16 – 2,9%), убивця (3 – 0,5%), суїцид (2 – 0,4%), війна (22 – 4%), кров (5 – 0,9%), утопитися (1 – 0,2%), зброя (2 – 0,4%), знищення (2 – 0,4%), зникнення (1 – 0,2%), страта (21 – 0,4%), аборт (1 – 0,2%); 3) ЖИТТЯ (17%): перехід в інший світ (19 – 3,5%), нове життя (25 – 4,5%), кінець життя (28 – 5%), вічність (19 – 3,5%), безмежність (3 – 0,5%); 4) ПРИРОДНА СМЕРТЬ (3,9%): старість (18 – 3,3%), вік (2 – 0,4%), онкологія (1 – 0,2%); 5) КОЛІР (3,3%): чорний (11 – 2%), блідість (7 – 1,3%); 6) СПОКІЙ (9,1%): спокій (15 – 2,7%), сон (17 – 3%), тиша (9 – 1,6%), покійник (2 – 0,4%), полегшення (2 – 0,4%), небуття (6 – 1%); 7) ГОРЕ (10,5%): горе (21 – 3,2%), страждання (4 – 0,7%), нещастя (5 – 0,9%), траур (3 – 0,5%), сльози (28 – 5%), вдова (1 – 0,2%); 8) ПОТОЙБІЧЧЯ (15,6%): небо (10 – 1,8%), холод (12 – 2,2%), Бог (9 – 1,6%), Рай (8 – 1,5%), Пекло (7 – 1,3%), Аїд (2 – 0,4%), Танатос (1 – 0,2%), невідомість (8 – 1,5%), темрява (11 – 2%), душа (9 – 1,6%), дух (8 – 1,5%); 9) РИТУАЛ (6,7%): могила (22 – 4%), квіти (9 – 1,6%), церква (5 – 0,9%), кремація (1 – 0,2%); 10) СИМВОЛ (4,3%): коса

(17 – 3%), скелет (6 – 1,3%). Поза тематичними групами перебувають асоціати *спадок* (1 – 0,2%), *морг* (1 – 0,2%) (див. діаграму 2).

Поділ асоціатів найстаршої вікової групи (26–65 років) має такий вигляд: 1) ЖИТТЯ (9,2%): життя (12 – 4,4%), народження (3 – 1,1%), любов (1 – 0,4%), безсмертя (3 – 1,1%), відродитися (1 – 0,4%), радість (1 – 0,4%), світло (2 – 0,7%), доля (2 – 0,7%); 2) СТРАХ (12,1%): страх (21 – 7,7%), жах (6 – 2,2%), зло (3 – 1,1%), неминучість (3 – 1,1%); 3) РИТУАЛ (12,5%): могила (8 – 2,9%), в труну (1 – 0,4%), кладовище (4 – 1,5%), морг (3 – 1,1%), прах (2 – 0,7%), поминки (2 – 0,7%), некролог (1 – 0,4%), ложе (2 – 0,7%), похорон (3 – 1,1%), траур (3 – 1,1%), земля (4 – 1,5%), хрест (1 – 0,4%); 4) КІНЕЦЬ (7,4%): кінець (13 – 4,8%), труп (2 – 0,7%), фініш (3 – 1,1%), безвихідь (1 – 0,4%), агонія (1 – 0,4%); 5) НЕПРИРОДНА СМЕРТЬ (11,1%): загибель (8 – 2,9%), убивство (4 – 1,5%), війна (6 – 2,2%), суїцид (2 – 0,7%), зброя (2 – 0,7%), постріл (1 – 0,4%), убивця (1 – 0,4%), аварія (1 – 0,4%), знищення (2 – 0,7%), наркоман (1 – 0,4%), вибух (1 – 0,4%), покараний (1 – 0,4%); 6) ХВОРОБА (7,4%): хвороба (10 – 3,7%), СНІД (2 – 0,7%), рак (5 – 1,8%), інсульт (1 – 0,4%), горілка (1 – 0,4%), палити (1 – 0,4%); 7) СПОКІЙ (7,7%): спокій (7 – 2,6%), сон (10 – 3,7%), тиша (2 – 0,7%), небуття (2 – 0,7%); 8) ГОРЕ (13,6%): горе (9 – 3,3%), біль (7 – 2,6%), утрата (2 – 0,7%), страждання (15 – 5,5%), порожнеча (1 – 0,4%), сльози (3 – 1,1%); 9) ПОТОЙБІЧЧЯ (9,8%): Пекло (5 – 1,8%), Рай (3 – 1,1%), янгол (1 – 0,4%), холод (3 – 1,1%), Бог (8 – 2,9%), душа (5 – 1,8%), дух (2 – 0,7%); 10) ЧАС (4,8%): час (4 – 1,5%), вічність (8 – 2,9%), осінь

(1 – 0,4%); 11) ВІК (4,4%): вік (7 – 2,6%), старість (5 – 1,8%); 12) СИМВОЛ (3,7%): коса (4 – 1,5%), скелет (3 – 1,1%); 13) ПОЛІТИЧНО МАРКОВАНІ АСОЦІАТИ (1,9%): Путін (1 – 0,4%), Майдан (3 – 1,1%), теракт (1 – 0,4%); 14) СОЦІАЛЬНО МАРКОВАНІ АСОЦІАТИ (1,1%): суд (1 – 0,4%), спадок (2 – 0,7%). Реакції поза тематичними групами – пологи (1 – 0,4%), чорний колір (4 – 1,5%) (див. діаграму 3).

Лінгвокогнітивний аналіз мовних реакцій реципієнтів, отриманих у результаті вільного асоціативного експерименту, дає змогу дійти висновку, що досліджуваний концепт в уявленні різних вікових груп, носіїв української мови, загалом збігається й лише в окремих випадках має індивідуальний характер. Наприклад, сприйняття слова-стимулу *смерть* серед представників третьої групи репрезентовано більш розгалуженою системою асоціатів порівняно з першими двома. Поряд із випадками щодо повного кількісного збігу реакцій, що належать до ТГ (*страх, життя, горе, потойбіччя*), ідентифіковано групи асоціатів (наприклад, *субкультури* – 1 вікова група, *соціально й політично марковані асоціати* – 3 вікова група), в яких більшість відповідей належить найстаршій групі респондентів.

Найчисленнішими в межах першої вікової групи виявилися ТГ *життя, неприродна смерть, страх*. Унікальною для відповідей опитаних 11–17 років є ТГ *субкультури*, для респондентів найстаршого віку – ТГ *політично й соціально марковані асоціати*. Кількість асоціатів із філософською (*перехід в інший світ, Танатос, нове життя, вічність, безмежність*) і релігійною (*Бог, Рай, Пекло, Аїд, душа,*

Таблиця 1

Вікова група	Семантична група	Асоціати
I (11–17 р.)	Моральна-етична оцінка (20,3%)	Погана (57), огидна (27), гідна (11)
	Естетична оцінка (13%)	Відразлива (42), чиста (19)
	Емотивна оцінка (22,7%)	Страшна (55), жахлива (42) приголомшлива (5), бентежлива (2), загадкова (2)
	Екзистенційно-темпоральні ознаки (12,9%)	Раптова (31), вічна (17), природна (7), насильницька (4), незмінна (1)
	Релігійна ознака (14,1%)	Грішна (35), божественна (14), свята (12), освячена (3), безгрішна (2)
	Фізична ознака (16,5%)	Важка (34), сильна (29), всесильна (12), всепоглинаюча (2)
II (18–25 р.)	Моральна-етична оцінка (21%)	Погана (46), жадібна (41), велична (19), чесна (10)
	Естетична оцінка (7,8%)	Відразлива (33), безбарвна (10)
	Емотивна оцінка (9,5%)	Небажана (38), бажана (9), вражаюча (5)
	Екзистенційно-темпоральні ознаки (18,9%)	Швидка (21), раптова (20), стара (20), повільна (17), природна (16)
	Релігійна ознака (23,8%)	Мученицька (42), грішна (31), безгрішна (30), загробна (28)
	Фізична ознака (22,2%)	Голодна (46), сильна (34), важка (30), всеохоплююча (12)
III (26–65 р.)	Моральна-етична оцінка (12,9%)	Вірна (20), праведна (9), зла (6)
	Естетична оцінка (19,9%)	Раптова (19), вічна (13), природна (13), насильницька (9)
	Емотивна оцінка (13,2%)	Жадана (15), дивна (11), небажана (10)
	Екзистенційно-темпоральні ознаки (23,9%)	Повільна (21), швидка (15), неминуча (10), миттєва (9), вічна (6), усвідомлювана (4)
	Релігійна ознака (12,5%)	Загробна (20), християнська (14)
	Фізична ознака (17,6%)	Голодна (22), гірка (11), важка (8), холодна (7)

дух) семантикою домінує серед відповідей групи опитаних 18–25 років. Відповіді ритуальної спрямованості більш притаманні групі 26–65 років.

Отже, за результатами вільного асоціативного експерименту, різниця в концептуальному баченні концепту СМЕРТЬ залежить від вікової категорії інформантів, що пояснюється, на нашу думку, динамічним характером наївної картини світу, залежної від багатьох факторів: індивідуальних (віку, освіти, інтелектуального рівня) та загальнонаціональних (політичної ситуації, соціального статусу).

2. Спрямований асоціативний експеримент.

Спрямований асоціативний експеримент – наступний етап експериментального дослідження для визначення когнітивних ознак концепту СМЕРТЬ у мовній свідомості порівнюваних вікових груп. Експеримент частиномовно обмежено: учасникам пропонується записати прикметник, асоційований зі стимулом *смерть*, з метою встановлення аксіологічного складника досліджуваного концепту.

Ми поділили семи, отримані в результаті проведеного спрямованого асоціативного експерименту, за такими семантичними групами (табл. 1).

Варто зазначити, що серед означень, отриманих від респондентів, превалює негативне забарвлення 59,5% (напр., *погана, страшна, відразлива, небажана* тощо). Проте неочікувано виявлена значна кількість позитивних характеристик *смерті* – 41,5% (напр., *гідна, чиста, жадана, свята, сильна* тощо), що є свідченням давньої слов'янської традиції поважного, сакрального ставлення до явища смерті, збереженої до сьогодні.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Аналіз результатів спрямованого асоціативного експерименту також підтверджує висновки вільного експерименту щодо універсальності концепту СМЕРТЬ і його цінності для реципієнтів української лінгвокультури, про що свідчить розмаїття й значна кількість їхніх мовних реакцій. Спільною рисою для різновікових груп є пріоритет морально-етичних, естетичних цінностей. Отже, можемо стверджувати, що концепт СМЕРТЬ є універсальним і ціннісним компонентом української когнітивно-мовної картини світу.

Перспективним вважаємо аналіз образних ознак концепту СМЕРТЬ в українській художній літературі різних періодів, вияв його динаміки й встановлення основних компонентів видозміни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асоціативний експеримент // Короткий психологічний словник / за ред. проф. В. І. Войтка. – К. : Вища шк., 1978. – С. 216.
2. Антологія концептів / под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. – М. : Гнозис, 2007. – 512 с.
3. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : [підручник] / М. П. Кочерган. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Видавничий центр «Академія», 2006. – 464 с.
4. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Лінгвофраземна аксіологія: парадигмально-категорійний вимір : [монографія] / Ж. В. Краснобаєва-Чорна. – 2-е вид., випр. і доп. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 413 с.
5. Мартінек С. В. Передмова / С. В. Мартінек // Український асоціативний словник : у 2 т. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – Т. 1 : Від стимулу до реакції. – С. 7–15.
6. Маслова В. А. Когнітивна лінгвістика : [учеб. пособие] / В. А. Маслова. – Минск, 2004. – 266 с.
7. Попова Т. В. Ассоциативный эксперимент в психологии : [учебное пособие] / Т. В. Попова. – 2-е изд., стереотип. – М. : ФЛИНТА : НОУ ВПО «МПСи», 2011. – 72 с.
8. Потебня А. А. Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. – М. : Искусство, 1976. – 614 с.
9. Русский ассоциативный словарь : В 2 т. / [Ю. Н. Караулов, Г. А. Черкасова, Н. В. Уфимцева и др.]. – М. : АСТ-Астрель, 2002. – Т. 1 : От стимула к реакции. Ок. 7000 стимулов. – 784 с.
10. Уфимцева Н. В. Культура и проблема заимствования / Н. В. Уфимцева // Встречи этнических культур в зеркале языка: В сопоставительном лингвокультурном аспекте / [под ред. Г. П. Нецименко]. – М., 2002. – С. 152–170.